УДК 811.512.145

А.Я. Хөсәинова

ТАТАР ТЕЛЕНЕҢ УРТА ДИАЛЕКТЫНДА ДОРСАЛЬ ТАРТЫКЛАРНЫҢ КУЛЛАНЫЛЫШ ҮЗЕНЧӘЛЕКЛӘРЕ

В данной статье рассматриваются особенности употребления дорсальных согласных – велярных /k/, /g/, /x/, /ŋ/ и увулярных /q/, /ʁ/, /χ/, /N/, в среднем диалекте татарского языка. Специфика использования заднеязычных и глубокозаднеязычных согласных исследуется на материалах, собранных авторами во время комплексных экспедиций и из диалектных словарей татарского языка. Проводится сравнительный анализ использования данных согласных в говорах среднего диалекта татарского языка с татарским литературным языком и другими диалектами татарского национального языка.

Ключевые слова: дорсальные согласные, велярные консонанты, увулярные консонанты, средний диалект татарского языка, фонетические чередования, диалектная фонетика.

This article discusses the features of the use of dorsal consonants – velar /k/, /g/, /x/, /ŋ/ and uvular /q/, /ʁ/, /χ/, /N/, in the middle dialect of the Tatar language. The specifics of the use of back-lingual and deep-Western consonants are studied on the materials collected by the authors during complex expeditions and from dialect dictionaries of the Tatar language. A comparative analysis of the use of these consonants in the dialects of the middle dialect of the Tatar language with the Tatar literary language and other dialects of the Tatar national language is carried out.

Keywords: dorsal consonants, velar consonants, uvular consonants, middle dialect of the Tatar language, phonetic alternations, dialect phonetics.

Диалектларны бербөтен система буларак өйрәнү; аларны лингвистик география объекты буларак тасвирлау, генетик һәм структур планда чагыштырма анализлау; татар теленең диалект системасы үсешенең эчке закончалыкларын билгеләү; аларның үсешенә йогынты ясаган экстралингвистик факторларны ачыклау һәм ареаль лингвистика күзлегеннән өйрәнү кебек мәсьәләләр хәзерге татар диалектологиясенең актуаль проблемалары булып тора.

Ареаль лингвистика методлары ярдәмендә экстралингвистик сәбәпләр контекстында, телнең башка формалары кебек үк, диалектларны да катлаулы һәм каршылыклы система буларак өйрәнергә мөмкин. Телнең тотрыклы катламын – авазлар системасын ареаль аспектта өйрәнү тел һәм халык тарихына кагылышлы күп кенә мәсьәләләрне ачыкларга ярдәм итә. Һәр татар диалектының һәм сөйләшенең тел күренешләре үзенчәлеген аңлату тел системасын тәшкил иткән барлык структур элементларны анализлауны сорый. Татар әдәби теленә һәм аның сөйләшләренә хас тартыклар татар милли телен тасвирлаганда

кулланыла торган элементларның берсе булып тора. Авазлар системасын чагыштырма планда өйрәнү аларның гомуми һәм төрле билгеләрен ачыкларга мөмкинлек бирә.

Әлеге тикшеренү кысаларында татар теленең урта диалекты сөйләшләрендә тел арты һәм увуляр тартыкларның кулланылыш үзенчәлекләре каралды. Мисаллар авторның кыр методы белән җыелган материалларыннан, шулай ук татар теленең диалектологик сүзлекләреннән алынды.

Татар телендәге /k/, /g/, /x/ тел арты тартыкларының артикуляциясе, рус телендәге калын /kʲ/, /gʲ/, /xʲ/ авазлары белән чагыштырганда, алдарак урын ала, әмма йомшак авазлар позициясенә кадәр барып җитми [Шараф, 1927, с. 86–87]. Шулай итеп, татар телендәге /k/, /g/, /x/ тел арты тартыклары, рус телендәгедән аермалы буларак, каты һәм йомшак аңкау чигендә ясалалар.

/k/ авазы – шаулы, йомык, веляр шартлаулы саңгырау тартык. Позиция ягыннан чикләнмәгән. Сузыктан башланган аффикслар кушылганда яңгыраулаша, бу орфографиядә чагыла, мәсәлән, *barak* «барак» – *baragɯ* «его барак». Язуда *к* хәрефе белән билгеләнә.

Татар теленең касыйм сөйләшендә барлык позицияләрдә /k/ авазын йомык бугаз тартыгы белән алыштыру – хәзерге төрки телләрнең берсендә дә күзәтелми торган күренеш. Кайбер галимнәр фикеренчә, касыйм сөйләше тарихында зур роль уйнаган фин-угор субстраты йогынтысы /k/ авазының төшеп калу очраклары касыйм сөйләше белән генә чикләнми һәм, аерым алганда, «Kitäb al-idräk» мәмлүк-кыпчак сүзлегендә теркәлгән [Щербак, 1970, с. 168].

Тюркологиядә электән касыйм сөйләшендә тел арты /k/ авазы бөтенләй юк, дигән фикер бар. Л.Т. Мәхмүтова аның дөрес түгеллеген дәлилли. Беренчедән, ул күпчелек рус алынмаларында сакланып калган: *saruɕka* < «сорочка», *kaluʂa* < «калоши», *kælitkæ* < «калитка», *znæweskæ* < «занавес», *əskæmikæ* < «скамейка», *kænʏʂnæ* < «конюшня», *əstækæn* < «стакан», *malatuk* < «молоток» һ. б. Икенчедән, бу аваз гарәп һәм фарсы чыгышлы кайбер сүзләрдә дә кулланыла: *nʲikah,* орф. никах «брак»; *qaber,* орф. кабер «могила»; *kæfen,* орф. кәфен «саван»; *fæqr,* орф. фәкыйрь «бедняк» һ. б. [Махмутова, 1955, с. 154]. Өченчедән, татар әдәби теле, күрше төбәкләрдә таралган татар сөйләшләре, шулай ук рус теле йогынтысында хәтта сөйләшнең үз сүзләрендә, бигрәк тә яшьләр һәм урта буын кешеләре телендә, ул яңадан торгызыла: *kanat,* орф. канат «крыло»; *siker,* орф. сикер «прыгай»; *ike,* орф. ике «два»; *ɕerekæj,* орф. чирки «комар»; *kʏl,* орф. күл «озеро» һ. б.

/g/ авазы – шаулы, йомык, веляр, яңгырау тартык. Позиция ягыннан чикләнмәгән. Язуда *г* хәрефе белән билгеләнә.

Тел арты йомык /g-/ авазы угыз анлаутына хас һәм, кайбер галимнәр фикеренчә, бабатөрки яки борынгы бабатөрки халәтенә кадәр реконструкцияләнә [Сравнительно-историческая грамматика..., 2006, с. 67], баба кыпчак анлаутында кулланылмаган [Сравнительно-

историческая грамматика..., 2006, с. 276]. Татар, башкорт телләрендәге сүзләр һәм аваз ияртемнәренең чикләнгән саны өчен хас: *güδäl/gүzæl,* төр. диал. *gözen* < **güŕel* «матур, матурлык, яраткан (красивый, красота, любимая)»; *giδ-/giz-* < **geŕ-* «йөрергә, аша узарга (ходить, проходить через)» [Сөләйманова, 2016, б. 213].

Урта диалектның кайбер сөйләшләрендә, мәсәлән, касыйм, әстерхан, тепәкәй һ. б., ул алынма сүзләрдә очрый: *gerep* < «гриб» – тат. әд. *gømbæ,* орф. гөмбә; *gүr̹i* < «горшок» – тат. әд. *ʙүlmæk*, орф. чүлмәк; *lægүşkæ* < «лягушка» – тат. әд. *baqa,* орф. бака; *gel* – тат. әд. *gøl*, орф. гөл «цветок» һ. б.

/х/ авазы – шаулы, өрелмәле, саңгырау веляр спирант. Позиция ягыннан чикләнмәгән. Язуда *х* хәрефе белән күрсәтелә.

Борынгы татар теле һәм аның диалектлары өчен тел арты саңгырау /х/ авазы хас булмаган. Хәзерге татар сөйләшләрендә бу аваз әлегә кадәр тулысынча үзләштерелмәгән. Мондый очракларда ул әйтелеш формасы буенча якын булган тел арты яки тирән тел арты саңгырау /q/ /k/ белән алыштырыла. Әлеге күренеш төрле дәрәҗәдә татар теленең барлык сөйләшләрендә дә күзәтелә. Аеруча казан арты сөйләшләр төркемендә еш очрый. Бу сөйләшләр төркеменнән тыш ул пермь, нократ һ. б. сөйләшләр өчен дә хас. Көнбатыш Себер ареалындагы татар сөйләшләрендә бу үзенчәлек системалы характерга ия. Минзәлә һәм бөре сөйләшләрендә әлеге күренеш аерым сүзләрдә күзәтелә: *jomaq* – тат. әд. *ojmax*, орф. оҗмах; *aqiræt* – тат. әд. *axiræt,* орф. ахирәт, *køkømæt* – тат. әд. *xøkømæt*, орф. хөкүмәт; *qut͡sa* – тат. әд. *xuʒa*, орф. хуҗа; *qatun* – тат. әд. *xatun*, орф. хатын. *bu qatun bik zaʁar* (зәһәр) *ʒurиʙan* (җырларга яратучан). – Бу хатын җырларга бик яратучы (түбән кама керәшен татарлары сөйләше). *qatunu ket͡sүt͡sæk ære zor* – Хатыны кечкенә генә, ире зур (бараба диалекты), *qatunuŋ belæn jaqşu sүlæ* – Хатының белән яхшы сөйләш (мәләкәс сөйләше).

Н.А. Баскаков үзенең тикшеренүләрендә, башта тел арты тартыклары мәгънә аеру функциясенә ия булмаган күпсанлы аллофонлы бер фонема белән күрсәтелгән дигән нәтиҗә ясый. Биредә төп фонема итеп /k/ авазы бирелә, ә аның аллофоннары сыйфатында түбәндәге тартыклар санап үтелә: /g/, /q/, /γ/, /x/ һ. б. Консонантлар системаның үсеше процессында әлеге авазлар мөстәкыйль мәгънә аеручы фонемаларга әверелә. Н.А. Баскаков /*x*/ аллофоны төрки телләрдә тартыклар үсешенең баштагы чорларында, ә /q/ аллофоны соңрак чорларында мөстәкыйль фонемага бүленеп чыга дигән нәтиҗәгә килә [Баскаков, 1988, с. 106].

/ŋ/ авазы – йомык, борын, веляр, сонант. Татар сүзләрендә сүз башы позициясендә сирәк очрый, ягъни төрки анлаутка хас түгел. Орфографиядә *ң* хәрефе белән билгеләнә.

Галимнәр билгеләгәнчә, хәзерге татар телендә /n/ авазы /k/, /q/, /g/, /ʁ/ алдында /ŋ/ га күчә [Татарская грамматика 1995, с. 91]. Мәсәлән, *æŋkæj* – тат. әд. *ænkæj,* орф. әнкәй; *isæŋgeræ* – тат. әд. *isæængeræү,* орф. исәнгерәү һ. б.

Урта диалектның күпчелек сөйләшләрендә палатальләшкән тел арты /ŋ/ алгы рәт сузыклар булган сүзләрдә очрый: *iŋ,* орф. иң; *tiŋ,* орф. тиң; *kiŋæş,* орф. киңәш һ. б. Кайбер очракларда, мәсәлән, тел арты тартыклары белән янәшә килгәндә, тел арты /ŋ/ авазының палатальләшмәгән варианты (увуляр *N* белән беррәттән) да кулланылырга мөмкин. Мәсәлән, *qabaŋ kylɛ,* орф. Кабан күле «озеро Кабан». Биредә тел алды /n/ регрессив ассимиляциягә дучар була.

Татар телендә увуляр авазлар язуда тел арты авазлары белән бер үк хәрефләр белән билгеләнә. Гадәттә әлеге авазлар арткы рәт сузыклары белән янәшә әйтелә, ләкин гарәп алынмаларында алгы рәт сузыклары белән янәшә дә кулланылырга мөмкин: бу очракта сузык бераз арткы рәткә этәрелә.

/ʁ/ һәм /q/ тирән тел арты тартыкларын куллану урта дилектның барлык сөйләшләренә хас күренеш. Казан арты сөйләшләре төркемендә ул үзенең системалылыгын саклый.

/q/ авазы – шаулы, йомык, увуляр саңгырау. Позиция ягыннан чикләнмәгән. Сузыкка башланган аффикс алдындагы позициядә яңгыраулаша, мәсәлән, *qabaq,* орф. кабак – *qabagɯm,* орф. кабагым. Язуда *к* хәрефе белән бирелә.

К.М. Мусаев фикеренчә, /k/ ~ /q/, /g/ ~ /ɣ/ фонемаларының фонологик статусы мәсьәләсе тюркологиядә иң бәхәслеләрнең берсе, тел арты /q/ башка телләр йогынтысына дучар булган изоляцияләнгән телләрдә һәм диалектларда сакланмаган [Сравнительно-историческая грамматика, 2002, с. 278]. «Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков» (Төрки телләрнең чагыштырма-тарихи грамматикасы) авторлары тарафыннан гуттураль /q/ борынгы төрки бергәлек таркалу чорында торгызыла [Сравнительно-историческая грамматика..., 2006]. Татар һәм башкорт телләрендә ул, кагыйдә буларак, арткы рәт сузыклары булган сүзләрдә кулланыла [Сөләйманова, 2016, б. 210].

Палатальләшкән /q/ варианты увуляр, йомык, саңгырау тартык булып тора, ләкин палатальләшмәгән тартыктан аермалы буларак, бераз алга китә, моны эксперименталь мәгълүматлар дәлилли [Байчура, 1959, б. 129].

/q/ ~ /χ/ чиратлашуы дөбьяз, лаеш, нурлат һ. б. сөйләшләрдә күзәтелә: *qatɯn* – тат. әд. *χatɯn,* орф. хатын; *patɯjq* – тат. әд. *fatɯjχ,* орф. Фатыйх; *qædiʁæ* – тат. әд. *χædiʁæ,* орф. Хәдичә (кеше исемнәре) һ. б.

Алынмаларда /χ/ ~ /q//k/ чиратлашуы күзәтелә: *waχɯt* – тат. әд. *waqɯt,* орф. вакыт «время»; *χædære* – тат. әд. *qadær,* орф. кадәр «до»; *teræχter* – тат. әд. *traktor,* орф. трактор «трактор»; *χælχuz* / χalχuz – тат. әд. *kolχoz,* орф. колхоз «колхоз».

Бастан сөйләшендә иҗек ахырындагы /q/ авазы еш кына /qχ/ тезмәсе белән алыштырыла: *toqχta* – тат. әд. *tuqta,* орф. тукта; *oqχta* – тат. әд. *uqɯta,* орф. укыта; *baqχsa* – тат. әд. *baqʁa,* орф. бакча; *joqχla* – тат. әд. *joqla,* орф. йокла һ. б.

/ʁ/ авазы – шаулы, өрелмәле, яңгырау увуляр спирант. Татар сүзләрендә сүз уртасында килә, мәсәлән, *suʁan,* орф. суган. Сүз башында гарәп алынмаларында очрый, мәсәлән, *ʁomɛr,* орф. гомер. Сүз ахырында саңгыраулаша, ләкин сузыктан башланган аффикс кушылганда, саңгырау тартык белән чиратлаша, бу орфографиядә чагыла, мәсәлән: *sɯk,* орф. сык – *sɯʁam,* орф. сыгам. Язуда *г* хәрефе белән күрсәтелә.

Татар әдәби теленнән аермалы буларак, тирән тел арты /ʁ/ авазы арткырак артикуляция вакытында барлыкка килә: *qarʁa,* орф. карга; *qabaq* орф. кабак; *qudɯru,* орф. кудыру һ. б.

/χ/ авазы – шаулы, өрелмәле, фарингаль саңгырау увуляр фрикатив. Борынгы татар сүзләрендә, гарәп алынмаларында очрый, мәсәлән, *χatɯn,* орф. хатын; *χolɯk,* орф. холык һ. б. Язуда *х* хәрефе белән билгеләнә.

Урта диалект сөйләшләрендә системалы рәвештә /χ/ ~ /h/ чиратлашуы күзәтелә: *χæm* – тат. әд. *hæm,* орф. һәм; *χawa* – тат. әд. *hawa,* орф. һава; *χiʁ* – тат. әд. *hiʁ,* орф. һич; *χær* – тат. әд. *hær,* орф. һәр «каждый»; *zæχær* – тат. әд. *zæhær,* орф. зәһәр; *ʂæχær* – тат. әд. *ʂæhær,* орф. шәһәр һ. б.

/N/ авазы – увуляр борын сонанты. Галим Ү.Ш. Байчура ясаган палатограммалар увуляр /N/ авазы артикуляциясенең фокусы палатальләшмәгән /q/ һәм /ʁ/ артикуляциясе булган урында икәнен күрсәтә. Рентген сурәтләрендә һәм схемаларда /N/ авазын әйткәндә йомылган урынның алгы чигенең, тел арты палатальләшмәгән /k/ авазын әйткәндәгегә караганда, түбәнрәк урнашканлыгы күренә [Байчура, 1959, б. 135]. Язуда *ң* хәрефе белән билгеләнә.

Башка увуляр тартыклар кебек үк, /N/ авазы арткы рәт сузыклары булган сүзләрдә дә әйтелә: *aN,* орф. аң; *soN,* орф. соң, *aNqau,* орф. аңкау; *maNʁaj,* орф. маңгай һ. б. Ул, аның алга этәрелгән /ŋ/ варианты кебек үк, анлаутта очрамый, ягъни әлеге авазның фонетик позицияләре бераз чикләнгән.

/n/ ~ /N/ чиратлашуы: *an* – тат. әд. *aN,* орф. аң; *qɯzɯmnɯn* – тат. әд. *qɯzɯmnɯN,* орф. кызымның; *barasɯn* – тат. әд. *barasɯN,* орф. барасың, *suʁasɯn* – тат. әд. *suʁasɯN,* орф. сугасың; *ʒin'ɛl* – тат. әд. *ʒiNɛl,* орф. җиңел, *'ɛn'ɛl* – тат. әд. *kүNɛl,* орф. күңел; *ʒan'ɯ* – тат. әд. *jNa,* орф. яңа; *ʒan'ɯlɯɯ* – тат. әд. *jalʁɯʂ,* орф. ялгыш һ. б.

Гомуми төрки ареалына таралган булуына карамастан, төрки телләрдә /N/ авазының төрле дәрәҗәдә кулланылуы күзәтелә. Мәсәлән, ул чуваш һәм якут телләренә хас түгел.

Татар теленең урта диалект сөйләшләрендә югарыда карап киткән авазларның түбәндәге чиратлашулары күзәтелә:

/n/ ~ /ŋ/: *ʒin* – тат. әд. *ʒiN,* орф. җиң; *mɛn* – тат. әд. *mɛN,* орф. мең; *kin* – тат. әд. *kiŋ,* орф. киң; *mina* – тат. әд. *miNa,* орф. миңа; *tan* – тат. әд. *taN,* орф. таң; *sinɛn* – тат. әд. *sinɛŋ,* орф. синең; *kɛmnɛn* – тат. әд. *kɛmnɛŋ,* орф. кемнең; *sizæsɛn* – тат. әд. *sizæsɛŋ,* орф. сизәсең; *kүrgænsɛn* – тат. әд. *kүrgænsɛŋ,* орф. күргәнсең һ. б. Бу күренеш дөбьяз сөйләшендә системалы характерга ия, биредә /N/ авазын куллану

шактый чикләнгән. Әлеге яктан аңа /N/ авазы бөтенләй кулланылмаган касыйм сөйләше якын.

/n/ ~ /ŋ/ чиратлашуы балтач сөйләшендә очрый: *babasɯnɯn* – тат. әд. *babasɯnɯN,* орф. бабасының; *bɛznɛn* – тат. әд. *bɛznɛŋ,* орф. безнең; *tøjæsɛn* – тат. әд. *tøjæsɛŋ,* орф. төясең; *una* – тат. әд. *aNa,* орф. аңа һ. б.

Тамырлар ахырында /n/, /ŋ/ авазларының комбинатор чиратлашуы шулай ук түбәндәге тиңдәшлекләрдә күзәтелә: *siŋ kɛm* – тат. әд. *sin kɛm,* орф. син кем?; *tøŋgæ* – тат. әд. *tøn* + афф. *gæ,* орф. төнге һ. б. [Байчура, 1959, б. 135].

Тартыкларның позиция үзгәрешләре аларның сүздәге торышына бәйле. Мәсәлән, /m/, /n/, /l/, /r/, /N/ сонор авазларыннан соң килгән /g/, /ʁ/ һәм /d/ авазлары саңгыраулаша:

mq, mk: suʁɯmqa – тат. әд. *suʁɯmʁa,* орф. сугымга; *qomqan* – тат. әд. *qomʁan,* орф. комган; *jamqɯr* < *jamʁɯr* – тат. әд. *jaNʁɯr,* орф. яңгыр; *imkænkæn* – тат. әд. *imgængæn,* орф. имгәнгән һ. б.

Nq, Nk: sɯNqan – тат. әд. *sɯnʁan* орф. сынган; *urmaNqa* – тат. әд. *urmanʁa* орф. урманга; *saNqɯrau* – тат. әд. *saNʁɯrau,* орф. саңгырау; *jalaNqas* – тат. әд. *jalanʁaɕ,* орф. ялангач; *maNqaj* – тат. әд. *maNʁaj,* орф. маңгай; *tøŋkæ* – тат. әд. *tøngɛ,* орф. төнге; *dæŋkær* – тат. әд. *zæŋʁær,* орф. зәңгәр; *imænkæ* – тат. әд. *imængæ,* орф. имәнгә һ. б.

Соңгы күренеш ике сүз тоташкан урында да күзәтелә: *susaʁan qɯna* – тат. әд. *susaʁan ʁɯna,* орф. сусаган гына һ. б.

Күпчелек сөйләшләргә интервокаль позициядә /g/, /ʁ/ авазларының төшеп калуы хас: *ʒɛrlæʏ / ʒɛgɛrlæʏ* – тат. әд. *ɛrlæʏ,* орф. эрләү, *tɛɛ* – тат. әд. *tɛgɛ* орф. теге; *ɕɯɯr* > *ɕɯr* – тат. әд. *ɕɯʁɯr,* орф. чыгыр; *ʒɯlɯp* – тат. әд. *jɯʁɯlɯp,* орф. егылып; *barmaaNʁa* – тат. әд. *barmaʁaNʁa,* орф. бармаганга; *nijæ* > *næ* – тат. әд. *nigæ,* орф. нигә; *bʏwɛn* – тат. әд. *bʏgɛn,* орф. бүген; *tʏwɛl* – тат. әд. *tʏgɛl,* орф. түгел; *suwɯʂ* – тат. әд. *suʁɯʂ,* орф. сугыш һ. б.

Түбән Кама керәшен татарлары, тархан сөйләшендә һ. б. сөйләшләрдә /g/ авазы интервокаль позициядә дә төшеп кала: *taɯn* – тат. әд. *tagɯn,* орф. тагын; *tirmæn* – тат. әд. *tɛgɛrmæn,* орф. тегермен; *sææt* – тат. әд. *sæʁat,* орф. сәгать; *tirmæn* – тат. әд. *tɛgɛrmæn,* орф. тегермән; *ʒoma* – тат. әд. *ʒomʁa,* орф. җомга; *tɛp / tɛɛp* – тат. әд. *tɛgɛp,* орф. тегеп; *tʏwæræk* – тат. әд. *tʏgæræk,* орф. түгәрәк; *ʒuwaltqan* – тат. әд. *juʁaltkan,* орф. югалткан һ. б.

Шулай ук сүз башында: *ædæt* – тат. әд. *ʁædæt,* орф. гадәт; *ajɯp* – тат. әд. *ʁæjɛp,* орф. гаеп; *ʏmɛr* – тат. әд. *ʁømør,* орф. гомер «жизнь»; *zaip* – тат. әд. *zæʁijɸ,* орф. зәгыйфь; *arbɯz* – тат. әд. *qarbɯz,* орф. карбыз; *bajna* – тат. әд. *bajaʁɯnaq,* орф. баягынак һ. б. (пермь, минзәлә һ. б. сөйләшләр).

Гарәп алынмаларында: *azap* – тат. әд. *ʁazap,* орф. газап; *aptulla* – тат. әд. *ʁabdulla,* орф. Габдулла; *aptɯraχman* – тат. әд. *ʁabdraχman,* орф. Габдрахман; *usman* – тат. әд. *ʁosman,* орф. Госман (кеше исемнәре) һ. б.

Урта диалектның күпчелек сөйләшләрендә (минзәлә, нократ, перьм, златоуст һ. б.) геминантларда (икеләтелгән тартыклар) да дорсаль тартыкларның төшеп калу күренеше күзәтелә:

/kk/ > /k/, /qq/ > /q/: *jørækæjɛm* – тат. әд. *jørækkæɛm,* орф. йөрәккәем; *эlkɛ* < *эlɛkɛ* – тат. әд. *эlɛkkɛ,* орф. элекке; *qarɞшqaj* – тат. әд. *qarɞшqqaj,* орф. карчыккай; *aqoʂ* – тат. әд. *aqqoʂ,* орф. аккош; *ɞшqan* – тат. әд. – *ɞшqqan,* орф. чыккан; *qшjmæt* – тат. әд. *qшjmmæt,* орф. кыйммәт; *kækʏk* – тат. әд. *kækkʏk,* орф. кәккүк һ. б.

Урта диалектта дорсаль тартыкларның өстәлү күренеше дә күзәтелә, мәсәлән, /k/, /q/ авазларының өстәлүе (богырыслан, каргалы, минзәлә, эчкен сөйләшләрендә): *kɛɞkɛnik* – тат. әд. *kɛɞkɛnæ,* орф. кечкенә; *aqlan* – тат. әд. *alan* орф. алан, *pшʂqшldap* – тат. әд. *pшʂшldap* орф. пышылдап; *qшsqaq* – тат. әд. *qшsqa* орф. кыска; *iɞmasaq*/ *iɞmasam*/ *iɞmasa* – тат. әд. *iɞmasam* орф. ичмасам; *taʁшn daq* – тат. әд. *tagшn da* орф. тагын да; *jalʁanɞшq* – тат. әд. *jalʁanɞш* орф. ялганчы) һ. б. Шулай ук /q/, /k/ авазлары кайбер сүзләрдә – рәвешләрдә, бәйлекләрдә, кисәкчәләрдә сүз ахырында өстәлә: *barʁanɞшq* – тат. әд. *barʁanɞш* орф. барганчы; *kilgænɞɛk* – тат. әд. *kilgænɞɛ* орф. килгәнче; *æjtmiɞæk* – тат. әд. æjtmiɞæ орф. әйтмичә; *ɞaqшrmajшnɞшq* – тат. әд. *ɞakшrmшjɞa* орф. чакырмыйча; *soramшjɞшq* – тат. әд. *soramшjɞa* орф. сорамыйча; *xædærɛk, xætlɛk* – тат. әд. *kadær* орф. кадәр; *ʂikɛllɛk* – тат. әд. *ʂikɛllɛ* орф. шикелле; *kiɞægɛnæk* – тат. әд. разг. *kiɞæ gɛnæ* орф. кичә генә; *bajaʁшnaq* – тат. әд. *baja ʁшna* орф. бая гына; *ɞшraq* – тат. әд. *ɞшra* орф. чыра; *qшNʁшrawшq* – тат. әд. *kшNгшrau,* орф. кыңгырау; *ɞшqqanɞшq* – тат. әд. *ɞшkkanɞш* орф. чыкканчы; *kilgɛnɞæk* – тат. әд. *kilgænɞɛ* орф. килгәнче; *xætlɛk* – тат. әд. *xætlɛ* орф. хәтле; *xædærlɛk* – тат. әд. *qadær* орф. кадәр һ. б. Шулай ук сүзнең башка позициясендә дә өстәлергә мөмкин: *эɞkɛmnɛk* – тат. әд. *эɞɛmlɛk* орф. эчемлек; *ʏrmæklæʏ* – тат. әд. *ʏrmælæʏ* орф. үрмәләү; *tulшq* – тат. әд. *tulш* орф. тулы; *sasшq* – тат. әд. *sasш* орф. сасы; *qшsqaq* – тат. әд. *kшska* орф. кыска; *joqaq* – тат. әд. *juqa* орф. юка һ. б.

Нәтиҗә ясап әйткәндә, татар теленең урта диалекты дорсаль тартыкларның кулланылышында түбәндәге үзенчәлекләр белән характерлана:

1) тирән тел арты /q/, /ʁ/, /χ/ тартыкларының кулланылуы;

2) увуляр тартыкларның арткы рәт сузыклары белән янәшә әйтелүе;

3) /n/ тартыгының /k/, /q/, /g/, /ʁ/ авазлары алдында /ŋ/ га күчүе.

Алар билгеле бер дәрәҗәдә татар әдәби теленең әдәби нормаларында да чагылыш табалар. Бу үз чиратында әдәби тел һәм урта диалектның үзара тәэсир итешүенә бер дәлил булып тора.

Әдәбият

Байчура У.Ш. Звуковой строй татарского языка: Экспериментально-фонетический очерк. Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1959. Ч. I. 183 с.

Баскаков Н.А. Историко-типологическая фонология тюркских языков / отв. ред. Э.Р. Тенишев. М.: Наука, 1988. 208 с.

Махмутова Л.Т. Фонетические особенности касимовского говора татарского языка // Материалы по диалектологии. Казань, 1955. С. 135–157.

Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков: Пратюркский язык-основа. Картина мира пратюркского этноса по данным языка / под ред. Э.Р. Тенишева, А.В. Дыбо. М.: Наука, 2006. 912 с.

Сулейманова Д.Д. Историческая фонетика тюркских (башкирского, татарского) и баскского языков: сравнительно-сопоставительный анализ: дис. ... канд. филол. наук: 10.02.20 [Место защиты: Чуваш. гос. ун-т им. И.Н. Ульянова]. Уфа, 2016. 280 с.

Татарская грамматика: в трёх томах. Т. 1. Происхождение языка. Фонетика. Фонология. Казань: Татар. кн. изд-во, 1995. 584 с.

Шараф Г. Палятограммы звуков татарского языка сравнительно с русским // Вестник научного общества татароведения. 1927. № 7. С. 65–102.

Щербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков. Л.: Наука, 1970. 204 с.

Хөсәинова Алина Җәмил кызы,
филология фәннәре кандидаты, ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының ареаль лингвистика бүлеге өлкән фәнни хезмәткәре